

سبک تبویب و پیکربندی در جوامع حدیثی شیعه

محسن قائمی نیک
عضو حلقه علمی حدیث

چکیده: گونه‌گونی‌های تنظیم و تبویب جوامع حدیثی، ضرورتی جدی در شناخت بهتر این منابع است. نگارنده در مسیر سبک‌شناسی تبویب جوامع حدیثی شیعه، به بررسی انگیزه، روش مؤلفین و سیر تدوین جوامع آشنا می‌پردازد. اشتراکات، تفاوت‌ها و پیشرفت‌ها در مقایسه‌ای تطبیقی و مقارن، از سوی نگارنده پرداخته شده است. با این شناخت، کاستی‌ها و ضعف‌ها مورد تحلیل قرار گرفته تا راه تحقیق و مراجعه و گزینش‌های مطلوب برای مطالعه و پژوهش حدیث هموار شود. در بخش نتیجه، مهم‌ترین اشتراکات تبویب جوامع، مبانی تقسیم و ترتیب ابواب جوامع، ضرورت بازنگری و بازسازی اساسی، مباحثی است که توسط نگارنده ارائه شده است.

واژگان کلیدی: جوامع حدیثی شیعه، سبک‌شناسی تبویب، ابواب فقهی، تاریخ تدوین حدیث.

مقدمه

در آغاز، لازم است نکاتی در مفهوم‌شناسی و جایگاه بحث مطرح شود.

الجمع در اصطلاح حدیثی، دو تعریف دارد:

الف. کتابی که در آن، احادیث به ترتیب ابواب فقه یا به ترتیب حروف تهجی، آمده

است.

ب. کتابی که همه ابواب حدیث، اعم از فقه و غیر آن را در بر دارد¹. نخستین جامع‌نویسان حدیث، صاحبان اصول اربعه بودند که احادیث را در کتاب‌هایی با عنوان «جامع»، «نوادر» و عناوین خاص مانند «محاسن»، گرد آوردند. چنان‌که شیخ آقا بزرگ تهرانی بسیاری از جوامع حدیثی پیش از کتب اربعه، هم‌زمان با آن و جوامع متأخر را ذیل عنوان جامع و جوامع در جلد پنجم الذریعة معرفی می‌کند. با گردآوری بسیاری از احادیث اصول اربعه در کتب اربعه، مراجعه و توجه به اصول اربعه کمتر شد. پنجمین کتاب از مجموعه کتب اربعه، «مدینه‌العلم» شیخ صدوق - تألیفی بزرگتر از کتاب من لایحضره الفقیه - بود که اکنون در دسترس نیست².

2b. سبک‌شناسی³

سبک، به معنی روش و گرایش هر اثر و نشانه است. از همین رهگذر، آثار فاقد امتیاز و مشخصه، سبک خاصی ندارند.

مفهوم سبک، به یکی از معانی زیر بازمی‌گردد:

الف. سبک شخصی: مینا و روش خاص اثر یک مؤلف، که سبب تفاوت آن با آثار دیگران است.

ب. سبک دوره: سبکی که تا حدی مشترک و مشترک در آثار یک دوره خاص باشد.

ج. سبک موضوعی: امتیازات یک حوزه و زمینه تألیفی در برابر مجموعه جهانی آثار، مانند سبک ادبی، سبک تاریخی یا سبک مذهبی در برابر دیگر آثار. منظور از سبک در آثار قدما، گونه تألیف و نگارش مجموعه آثار است⁴ که فلسفه تاریخ آن حوزه را نیز نشان می‌دهد.

محمدتقی بهار (ملک الشعرا)، که نخستین تألیف مستقل سبک‌شناسی ادبی در ایران را دارد⁵، به معنای سبک دوره، بیش از سبک شخصی نظر دارد و مانند قدما، بیشتر نظر بیرونی به آثار دارد، در حالی که سبک‌شناسی جدید در نقطه مقابل این

1. رضا اسلامی، مدخل علم فقه، ص 75؛ مجید معارف، مباحثی در تاریخ حدیث، ص 69.

2. شیخ آقا بزرگ تهرانی، الذریعة إلى تصانیف الشیعة، ج 20، ص 252.

3. Stylistic.

4. سیروس شمیس، کلیات سبک‌شناسی، ص 75 و صص 115-136.

5. نام کتاب وی، سبک‌شناسی یا تاریخ تطور نثر فارسی است.

نگاه ایستاده است.

در این نوشتار، هر دو مبنای جدید و قدیم سبک‌شناسی، در دو معنای سبک شخصی و سبک دوره، بررسی می‌شود. بنابراین بررسی سبک موضوعی، در دامنه و موضوع بحث ما نیست.

3. جایگاه این بحث در علوم حدیث، مربوط به تاریخ حدیث و شناخت منابع و مراجع است. در سبک‌شناسی تبویب جوامع حدیثی، تاریخ حدیث و دلالت حدیث منظور اصلی نیست، ولی بررسی آن لازم می‌نماید. فهرست‌ها و معاجم جوامع و نرم‌افزارهای جستجوی حدیث، مکمل سبک‌شناسی هستند نه جایگزین آن، چرا که کارکرد هر یک متفاوت است. در سبک‌شناسی، آثار در زمینه‌های یادشده، به صورت هوشمند بررسی و تحلیل می‌شوند که معاجم و نرم‌افزارهای جستجو در شناخت و آمار اجزاء آثار، مفید است.

1. سبک تبویب و بیکربندی جوامع حدیثی

1.1. الکافی

مؤلف: ابو جعفر محمد بن یعقوب کلینی (متوفی 328 یا 329ق)

دائرةالمعارف حدیثی کافی، بیش از شانزده هزار حدیث در بردارد. مطالب در 34 کتاب و 326 باب دسته‌بندی شده است¹. اصول در دو جلد نخست، فروع (فقه و آداب) در جلد سوم تا هفتم و روضه در جلد هشتم ترتیب یافته است. مرحوم کلینی، این مجموعه را برای فهم اختلاف روایات و مشکلات امور یکی از برادران دینی خود می‌نگارد، تا مجموع علوم دین برای او گردآمده و او را کافی باشد².
تفصیل 34 کتاب الکافی چنین است:

عقل و جهل، فضل علم (مباحث دیگر: اختلاف الحدیث)، توحید (حدوث عالم، مسایل و شبهات عقیدتی)، حجت (حجت خدا، اوصاف ائمه : و ولایت ایشان، نصوص بر ائمه :، اخبار عصر غیبت و تاریخ معصومین :)، ایمان و کفر (فطرت و خلق انسان، فضایل و رذایل)، دعا (آثار ادعیه و اذکار گوناگون)، فضیلت قرآن، عشره³ (آداب و حقوق اجتماعی)، طهارت (آب‌ها، وضو، غسل، احتلام و تیمم)، حیض

1. شیخ آقا بزرگ تهرانی، الذریعة إلى تصانیف الشیعة، ج 17، ص 245.

2. شیخ کلینی، الکافی، مقدمه ص 9.

3. این کتاب در مجلد دوم که مباحث اصول است قرار دارد.

(دماء ثلاثه)، جناز (مرگ)، عیادت مریض، احتضار، احکام میت، صبر بر مصیبت و زیارت قبور)، صلاة (آداب سفر، نماز مسافر)، زکات (آداب و فضایل صدقه)، صیام (فطر و اعتکاف)، حج (تاریخ مکه و حج، زیارت معصومین)، جهاد (غنیمت، امر به معروف و نهی از منکر)، معیشت (تصوف و زهد، طلب رزق، ذین و مکاسب حلال و حرام)، نکاح (اصناف زنان، متعه، آداب زناشویی، زنا، لواط و سحاق)، عقیقه (جایگاه و تأدیب فرزند، ولادت، شیر دادن و حقوق اولاد)، طلاق، عتق، تدبیر، کتابت، صید، ذبائح، أطعمه (خوراک حرام و آثار آن، ظروف خوراک، آداب خوردن، مهمانی، انواع خوراکی‌ها و ادویه)، آشربه (الأنبذه - مشروبات و شرابها - غنا، نرد و شطرنج)، زی و تجمل و مروءة، دواجن (مصرف غیر خوراکی برخی حیوانات)، وصایا، مواریث، حدود (توصیف جرائم، توبه، عفو، شفاعت، ارث و یمین)، دیات، شهادات، قضا و احکام (حصر حکومت برای امام و جایگاه قاضی)، ایمان، نذور و کفارات، الروضة¹ (صحیفه‌ای از امام سجاد 7 درباره زهد، خطب و احادیث پراکنده از ائمه :، قصص مأثور و حدیث اسلام علی 7).

1,2. من لا یحضره الفقیه (الفقیه)

مؤلف: ابو جعفر محمد بن علی بن حسین ابن بابویه قمی (متوفی 381 ق)

در مقدمه کتاب آمده است که مؤلف در سفر خود به سرزمینی غریب و محروم، از تألیف کتاب «من لا یحضره الطیب» محمد بن زکریای رازی، با هدف بی‌نیازی مردم از طیب، باخبر می‌شود. از این رو شیخ صدوق نیز در موضوع فقه، دست به نگارش کتاب می‌زند. الفقیه، 5998 حدیث در 666 باب دارد. مشیخه شیخ صدوق در پایان کتاب آمده است.

بخش‌های اصلی کتاب بدین شرح است: کتاب طهارت (مباحث دیگر: آب‌ها، وضو، مسواک، غسل، کفن میت، نماز میت، زیارت قبور)، باب صلاة، ابواب زکات (خمس)، قرض، سقایت، صدقه)، کتاب صوم (اعمال رمضان، فطره، اعتکاف)، کتاب حج (آداب سفر، زیارتگاه‌های مدینه، زیارت ائمه :، حقوق خداوند و دیگران در حدیث طولانی از امیرالمؤمنین 7)، ابواب قضایا و احکام، کتاب معاملات (شفعه، وکالت، قرعه، کفالت، حواله، تجاوزات مالی، عتق و تدبیر و مکاتبه و استیلا، اباق و عتق)، باب صید و ذبائح

1. «الروضة» در لغت (لسان العرب)، مکانی است که آب در آنجا جمع شده و تبدیل به بستان و زمین سرسبز و خرم می‌شود. با اشاره به این معنی لطیف، برخی کتب با این عنوان آمده‌است. مانند الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة، الروضة الندیة شرح الدرر البهیة. برای عنوان برخی ابواب نیز می‌آید که در آنها، معمولاً بحث‌های پراکنده (کشکولی)، اخلاقی و آداب می‌شود.

(احکام صید و ذبح، اکل و شرب، ایمان و نذور و کفارات)، کتاب نکاح (تربیت اولاد)، کتاب الطلاق، باب کبائری که مستوجب آتش است، باب منهیات پیامبر در حدیث طولانی از امیرالمؤمنین 7، کتاب حدود، کتاب وصیت، کتاب وقف، صدقه، نحل، سکنی و عمری و رقبی، کتاب فرائض و موارد.

1.3. تهذیب الأحکام

مؤلف: ابو جعفر محمد بن الحسن شیخ الطائفة، شیخ طوسی (385 - 460 ق)

التهذیب تلاشی است در گردآوری روایات مربوط به فتاوی «المقنعة» تألیف شیخ مفید (ابوعبدالله محمد بن محمد بن نعمان، 338 تا 413 ق). قرار بر این بوده است که روایات، ذیل کلام شیخ مفید در هر باب بیاید، ولی این سعی و التزام تا باب فضل الصلاة در کتاب الصلاة، ادامه می‌یابد. پس از آن، تبویب و تنظیم روایات به صورت مستقل صورت می‌پذیرد، هر چند به صورت پراکنده - مانند برخی ابواب کتاب النکاح، برخی نظریات شیخ مفید نیز می‌آید. شیخ طوسی، در اواخر تهذیب، پیش از مشیخه، علت رها کردن المقنعة و تغییر در تنظیم را طولانی شدن کار و دست نیافتن به مقصود و مطلوب خویش از کتاب بیان می‌دارد. فتاوی شیخ مفید در المقنعة، در 820 صفحه و 31 کتاب فقهی دسته‌بندی شده است.

التهذیب، در 10 مجلد، بزرگترین مجموعه روایی در میان کتب اربعه است. محدث نوری در خاتمة مستدرک الوسائل، شمار احادیث التهذیب را 13590 در 393 باب می‌داند. در پایان بیشتر کتاب‌ها، «باب الزیادات» آمده است، تا احادیث باقی مانده در تکمیل موضوعات همان کتاب را بیاورد. در انتهای کتاب، مشیخه نیز وجود دارد.

بخش‌های اصلی کتاب بدین ترتیب است: کتاب طهارت (مباحث دیگر: جنابت و دماء ثلاثه، محتضر، زیادات و آداب استحمام)، کتاب صلاة (اعمال شب جمعه، نماز میت)، کتاب زکات (جزیه، خمس، غنائم)، کتاب صیام (اعمال رمضان، اعتکاف)، کتاب حج، کتاب مزار (نسب، زیارات جامعه، زیارت تقیه و نیابتی)، کتاب جهاد و سیره امام (غنائم، اسیر، سیره حضرت حجت و امیرالمؤمنین 8 در جنگ و اسیر گرفتن، جزیه، ارتباط الخیل، احکام شهید و امر به معروف و نهی از منکر)، کتاب دیون و کفالات و حوالات و ضمانات و وکالات، کتاب قضا یا و احکام، کتاب مکاسب (لقطه و ضاله)، کتاب تجارات (عقود بیع، مضمون، نقد و نسیه، حیوان و ثمار، بیع حلال و حرام، شفعه، رهن، ودیعه، عاریه، شرکت و مضاربه، مزارعه و إجازات)، کتاب نکاح (تولد

فرزند)، کتاب طلاق، کتاب عتق و تدبیر و مکاتبه، کتاب ایمان و نذور و کفارات، کتاب صید و ذبائح (خوراکهای حلال و حرام)، کتاب وقوف و صدقات، کتاب وصایا، کتاب فرائض و موارد (تحلیل مفصل حدیث شرح آیه کلاله)، کتاب حدود، کتاب دیات.

1.4. الاستبصار فیما اختلف من الأخبار

مؤلف: شیخ طوسی

در مقدمه استبصار، در خصوص انگیزه تألیف چنین آمده است: تهذیب جامع‌تر از استبصار و برای عموم دانش‌جویان است. سطح متوسط و عالی با این احادیث آشنا هستند. روایات متعارض و حل و جمع بین آنها، در استبصار می‌آید تا ایشان را سود بخشد.

در این کتاب، نخست روایات جدید و موافق نظر و فتوای مؤلف آمده و سپس روایات متعارض ارایه شده است. ترتیب مباحث، به جز تداخل مباحث جزئی ذیل ابواب، مانند تهذیب است. برخی علما آمار متفاوتی از احادیث کتاب داده‌اند، ولی گویا چندین دقیق نبوده است؛ زیرا خود شیخ در آخر استبصار، شمار احادیث را 5511 در 925 باب و 22 کتاب خوانده و علت برشماری را پیش‌گیری از ازدیاد و نقص می‌شمرد¹. حجم ابواب متفاوت است؛ برخی کتب مانند جهاد و دیون تنها 5 صفحه دارند و بزرگ‌ترین کتاب، نماز با 265 صفحه است.

عنوان 22 کتاب به این ترتیب است: طهارت، صلاة، زکات، صیام، حج، جهاد، دیون، شهادت، قضایا و احکام، مکاسب، بیوع، نکاح، طلاق، عتق، ایمان و نذور و کفارات، صید و ذبائح، اطعمة و اشربة، وقوف و صدقات، وصایا، فرائض (ارث)، حدود، دیات و مشیخه.

1.5. الوافی

مؤلف: محمد بن مرتضی کاشانی (مولی محسن فیض) (1007-1091 ق)

دائرة المعارف حدیثی الوافی دارای چند مقدمه و 14 کتاب اصول عقائد، فروع و آداب است. آغاز هر کتاب، و برخی ابواب، مزین به آیات مرتبط با موضوع است. توضیحات مرحوم فیض بر آیات و روایات که با عنوان "بیان" مشخص شده است، گاهی در حد توضیح کلمه و گاهی چند صفحه را به خود اختصاص می‌دهد. الوافی

1. شیخ طوسی، استبصار ج 4، ص 342؛ شیخ آقا بزرگ تهرانی، الذریعة إلى تصانیف الشیعة، ج 2، ص 14.

- فقط جامع روایات کتب اربعه است و در بردارندهٔ احادیث تکراری و مقطوع نیست.
- ابواب الوافی بدین شرح است:
- 13 مقدمه در مباحث مختلف مانند: شناخت علوم دینی، شناخت سند حدیث و روش مؤلف.
- پس از مقدمات، فهرست کتابها بدین شرح است:
- کتاب عقل و علم و توحید (مباحث دیگر: حدیث و کتاب و سنت، سعادت و شقاوت، ملکوت، بدا، مسایل عقیدتی و کلامی)؛
  - کتاب حجت (معرفت حجت، نصوص بر حجیت معصومین به ترتیب، خصوصیات ایشان و دشمنان)؛
  - کتاب ایمان و کفر (فطرت، مکارم و رذایل اخلاق، حقوق و آداب اجتماعی، کبائر گناهان و توبه)؛
  - کتاب طهارت و تزیین؛
  - کتاب صلاة و دعا و قرآن (نفرین، مباحله، علوم قرآن)؛
  - کتاب زکات و خمس و میراث (غنائم و جزیه و خراج، حقوق مالی، صدقه، قرض، هبه، وقف، سقایه، جود و بخل، عتق و تدبیر و مکاتبه)؛
  - کتاب صیام و اعتکاف و معاهدات (اعتکاف، انواع نذر و یمین)؛
  - کتاب حج و عمره و زیارات (آداب سفر، زیارتگاههای مکه و مدینه، مزار ائمه و مؤمنین)؛
  - کتاب حسبه و احکام و شهادت (سیرهٔ امام در جهاد، امر به معروف و نهی از منکر، حدود جرائم و فواحش و جنایات، قصاص انواع قتل، دیه)؛
  - کتاب معایش و مکاسب و معاملات (ارتزاق و زهد و تقدیر، آداب مشاغل، انواع معاملات و مکاسب)؛
  - کتاب مطاعم و مشارب و تجملات (صید و ذبح، مسکرات، نظافت، حیوانات خانگی که مصرف غیر از خوردن دارند)؛
  - کتاب نکاح و طلاق و والدات (طبقات زنان، معاشرت با همسر، آغاز خلقت انسان، مراحل تولد و رشد و تأدیب و بلوغ)؛
  - کتاب جنائز و فرائض و وصیات (مرگ و مرض، صبر بر مصیبت، زیارت قبور، احوال قبر و قیامت، ابطال عول، مسایل توارث)؛
  - کتاب الروضة الجامعة للمتفرقات (وصف برخی مخلوقات و ملکوت، نجوم، طب،

رؤیا و خواب، عدوی و طیره).

1,6 بحار الانوار

مؤلف: علامه مجلسی (مولی محمد باقر بن محمد تقی، 1037-1110 ق)

بحار الانوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، بزرگ‌ترین دائرة المعارف حدیثی است. بیشتر مطالب، روایت و شرح روایت می‌باشد. سخن دیگران بر مبنای روایات و به تبع آن می‌آید. این مجموعه، کار گروهی نیست، اما برخی به کمک علامه شتافتند: سید نعمت‌الله جزائری، میرزا عبدالله افندی، آمنه بیگم خواهر علامه و امیر محمد صالح حسینی شوهر خواهر علامه از این جمله‌اند. نگارش اولیه در 25 جلد، به صورت هر کتاب در یک جلد تنظیم شد. از قسمت دوم جلد 15، که علامه فرصت نیافت، میرزا عبدالله افندی پاک‌نویس را بر عهده گرفت. چاپ جدید در 110 جلد نظام یافت. مقدمه و کتب بحار در 110 جلد، به تفکیک 25 کتاب، چنین است:

جلد 1: مقدمه (معرفی اصول بحار و وثوق آنها، اصطلاحات و رموز بحار)؛

جلد 1 و 2: کتاب عقل و علم و جهل (مباحث دیگر: جایگاه حدیث، اصول فقه، رأی

و قیاس و غرائب علوم)؛

جلد 3 و 4: توحید (رسالة إهليلجة مفضل بن عمر، فطرت و دین، مسایل کلامی

و اسماء الهی)؛

جلد 5 تا 8: عدل و معاد (مباحث کلامی، علل الشرائع، جایگاه مرگ، أشراف

الساعة، یأجوج و مأجوج، قیامت و شفاعت)؛

جلد 9 و 10: احتجاج؛

جلد 11 تا 14: نبوت (جایگاه و علائم نبوت، حالات و قصص انبیاء)؛

جلد 15 تا 22: تاریخ نبینا؛

جلد 23 تا 27: امامت (اضطرار به حجت، آیات در شأن ائمه : در 91 باب،

خصوصیات ائمه :، ولایت و حب و بغض، احتجاجات مأثور بر امامت)؛

جلد 28 تا 34: فتن و محن (مقارنه تاریخ امیرالمؤمنین 7 پس از پیامبر 6 تا

وفات امام درباره امت اسلام)؛

جلد 35 تا 43: تاریخ امیرالمؤمنین 7 (آیات و احادیث نبوی در شأن ائمه : و

خصوص امیرالمؤمنین 7)؛

جلد 43 تا 45: تاریخ حضرت زهرا و حسنین : (فضایل، ذکر حوادث به ترتیب

- تاریخی، تاریخ مقارن، شبهات)؛
- جلد 46 تا 48: تاریخ ائمه از امام سجاد تا امام کاظم ؛
- جلد 49 و 50: تاریخ امام رضا تا امام عسکری ؛
- جلد 51 تا 53: غیبت (غیبت و ظهور و رجعت و اصحاب حضرت حجت 7، توقیعات، 59 حکایت تشرف)؛
- جلد 54 تا 63: السماء و العالم (خلق، عوالم قبل، نام‌گذاری دنیا و آخرت، اجزاء هستی، اجزاء با اصطلاحات اسلامی مانند سدره المنتهی و قلم و امام مبین، روزها و ماه‌های عربی و فارسی، ملکوت، عناصر و مواد، سرزمین‌ها، انسان و اجزاء او، طب، سحر و عین، جن، ابلیس، حیوانات و آثار آن، دواجن، حیوانات حلال و حرام، صید و ذبح، خواص گیاهان، جایگاه و آداب خوراک، نوشیدنی‌ها و ظروف)؛
- جلد 64 تا 70: ایمان و کفر (شیعه و صفت رفض، فضایل تشیع، ایمان و اسلام، اسلام و شرائع، فضایل و رذایل)؛
- جلد 71 تا 73: عشرة (حقوق، کرامات و رذایل، نظافت و آداب)؛
- جلد 74 تا 76: روضه (مواعظ مأثور، رسیدگی به ظاهر)؛
- جلد 77 تا 79: طهارت (مرض و عافیت، محتضر، احکام میت، صبر بر مصیبت، تعزیه)؛
- جلد 79 تا 88: صلاة (ادعیه ساعات شبانه‌روز، فضایل و اعمال روز جمعه)؛
- جلد 89 و 90: قرآن (علوم و تاریخ قرآن، فضایل سور، تفسیر برخی آیات از امیرالمؤمنین 7)؛
- جلد 90 تا 92: ذکر و دعا؛
- جلد 93: زکات و صدقه؛
- جلد 93: خمس و مایناسبه؛
- جلد 93 و 94: صوم؛
- جلد 95: اعمال سنین و شهور؛
- جلد 96: حج؛
- جلد 97: جهاد (امر به معروف و نهی از منکر)؛
- جلد 97 تا 99: مزار (تفصیل بسیار زیارت امام حسین 7، امام‌زادگان و برخی بزرگان، مؤمنین)؛
- جلد 100 و 101: عقود و ایقاعات (تفصیل تمام عقود و ایقاعات، ازدواج، رضاع،

تحلیل‌های زناشویی، زناشویی و خواستگاری، تولد فرزند، طلاق و عده، عتق، تدبیر و مکاتبه).

جلد 102: کتاب "فیض قدسی" معرفی و ترجمه علامه مجلسی اثر محدث نوری، آمار و گزارش‌هایی از بحار؛
جلد 102 تا 107: اجازات علما به یکدیگر و به علامه مجلسی، خاتمه علامه بر بحار و نکات مهم او درباره کتاب؛
فهرست بحار و تکملة کتاب ایمان و کفر (جلد 108 - 110).

1,7. وسایل الشیعة

مؤلف: شیخ محمد بن حسن حرّ عاملی (1033 - 1104 ق)

وسایل الشیعة، مهم‌ترین جامع فقهی در میان کتب متأخر است. نام کامل کتاب، «تفصیل وسایل الشیعة إلى تحصیل مسایل الشریعة» است. مؤلف نام بیشتر ابواب را متن فتوای خود نهاده است، مانند: باب «أنه (الماء) طاهر مطهر یرفع الحدیث و یریل الخبث»، ابوابی نیز که حکم آن مبهم یا به فتوای وی نباشد، به عنوان موضوع مربوط، نام می‌گیرد. مانند: باب حکم التراوح و ما ینزح من البئر مع التّغیر. در وسایل الشیعة، تلاش بر گردآوری و تنظیم روایات فقهی کتب اربعه و بیش از یکصد و هفتاد منبع دیگر بسیار ستودنی است¹. عناوین مقدمات، 49 کتاب فقهی و خاتمه چنین است:

مقدمه‌ای کوتاه در: فهرست، معرفی اجمالی مصادر؛
مقدمة العبادات در 31 فصل: مباحثی مانند تکلیف، نیت، عوامل مؤثر بر نیت و شروط عبادت؛

کتاب طهارت (مباحث دیگر: نظافت، دماء ثلاثه، مرض، مرگ، وصیت و احتضار)،
صلاة (آداب لباس، خانه و رفتار در خانه، قرائت قرآن، آداب خواب، ادعیه و آداب دعاء)
زکات (صدقه)، خمس (انفال)، صیام، اعتکاف، حج (حیوان در سفر، احکام حیوانات، آداب معاشرت، زیارتگاه‌های مکه، مدینه و معصومین : و مدح و شعر)، جهاد (دعوت و عفو و جزیه، جهاد با نفس، فضایل و رذایل و سلوک و محاسبه نفس)، امر به معروف و نهی از منکر (اعمال معروف اصلی)، تجارت (بیع و ربا، قرض، دین، انواع بیع)، معاملات (16 کتاب: رهن، حجر، ضمان، صلح، شرکت، مضاربه، مزارعه و مساقات، ودیعه و عاریه، اجاره، وکالت، وقف، صدقه، سکنی، هبه، سبق و رمایه و وصیت)،

1. سید محمود مدنی بجزستانی، فرهنگ کتب حدیثی شیعه، ج 2، ص 985.

نکاح (فواحش و امراض جنسی، فرزند و تولد و رشد و تأدیب و حقوق آن)، طلاق و کفارات، عتق، تدبیر و مکاتبه و استیلا، کتب ایقاعات (5 کتاب: اقرار، جعاله، ایمان، نذر و عهد)، صید و ذبائح، أطعمة و أشربة، غصب، شفعه، إحياء اموات، لقطه، فرائض و موارث، قضا و شهادات، حدود و تعزیرات، قصاص و دیات؛ خاتمه در 12 فصل در مطالب پراکنده و معرفی مصادر.

1,8. مستدرک الوسایل و مستنبط المسایل

مؤلف: میرزا حسین نوری طبرسی (1254 - 1320ق)

این کتاب با 23514 حدیث و توضیحات مصنف در 5426 باب و 51 کتاب فقهی نظم یافته است. مقدمه عبادات در 29 باب و خاتمه‌ای با 12 فائده (مانند: مصادر، مشایخ، رجال، حجیت قطع، جایگاه حدیث) مکمل کتاب است. انگیزه و ملاک اصلی گزینش احادیث، نبودن آنها در «وسایل» است. ترتیب و تبویب کتاب، دقیقاً هماهنگ با «وسایل» است، حتی حجم ابواب به طور نسبی در هر دو کتاب، بسیار نزدیک به یکدیگر است.

1,9. جامع أحادیث الشیعة

مؤلف: حاج شیخ اسماعیل معزی ملابری، با اشراف آیت‌الله بروجردی (معاصر)

جمع احادیث وسایل و مستدرک و تنقیح و تنظیم آن، غرض اصلی جامع احادیث است. ترتیب تبویب کلی مطابق با وسایل است، البته تغییراتی در عناوین جزئی تبویب و جای احادیث وجود دارد. در مقدمه، نکاتی درباره روش کتاب، تاریخ و جایگاه حدیث و حدیث‌نگاری آمده و به برخی مباحث اصول فقه مانند طلب علم، حجت در احکام، قیاس، تکلیف، نیت، دعائم و ارکان اسلام، اشاره شده است.

2. سبک شخصی جوامع حدیثی

2,1. اصول کافی

شیخ کلینی به عنوان انگیزه تألیف، کتاب را برای فهم دین و حل اختلافات در زمینه فهم حدیث کافی می‌داند. بنابراین در نظر وی، باید در این ابواب، کلیات کافی برای دین آرایه شود. مباحث پراکنده در کافی را شاید بتوان به لحاظ موضوعی چنین تجزیه کرد: وسایل و مصالح معرفت و شناخت، اصول عقائد، معارف و کلام دینی،

عبادات و معاملات (فقه)، آداب و اخلاق، علوم قرآن و حدیث، تاریخ و قصص. از نظر منطق تبویب، نکات زیر قابل توجه است:

الکافی از شناخت شروع شده و تا ایمان و درجات فهم دینی سیر می‌کند تا به وظایف و آداب دینی می‌رسد.

تفکیک و ترتیب ابواب از یکدیگر بر مبنای ماهیت مسایل است، هر چند ضعف‌هایی نیز در این تقسیم هست.

حجم فروع فقہی بیش از «اصول» و «روضه» است.

کتاب ایمان و کفر، بحث اصول عقائد و آداب است که در میان ابواب فقہی می‌آید و کتاب عشره گرچه در بردارنده مباحث آداب است، اما در کتب مشهور فقہی قرار دارد. بسیاری از احادیث آداب و تاریخ را نیز در میان ابواب فقہی می‌بینیم.

2,2. الفقیه

تبویب کلی کتاب، به تفکیک ماهیت و تبویب جزئی به مناسبت موضوعات است. دقت زیادی در منطق و تغییر تبویب الفقیه دیده نمی‌شود. شاید دلیل آن، نگارش در سفر است. به همین دلیل، بسیاری از احادیث، غیر مسند بوده و مشیخه نیز ناقص است. مجموعه‌ای صرفاً فقہی است که تبویب و مباحث آن از وظایف و آداب فقہی تجاوز نمی‌کند. عنوان کتاب، «من لایحضره الفقیه»، بر تبویب آن صادق است.

2,3. تهذیب الأحکام و الاستبصار

التزام یا استقلال «التهذیب» از «المقنعة»، بر تبویب کلی آن تأثیر گذاشته است. تا جایی که شرح شیخ مفید در التهذیب هست، تبویب هماهنگ با المقنعة است و از جایی که مستقل پیش رفته، تفاوت‌هایی دارد. تبویب جزئی تهذیب، بهتر از المقنعة است. منطق تبویب، به تفکیک و ترتیب ماهیت مسایل است.

تبویب استبصار نیز تفاوت‌چندانی با التهذیب ندارد. اندکی تداخل و حذف ابواب جزئی دارد. حجم ابواب مختلف تهذیب و استبصار به نسبت حجم مجموع آن دو تقریباً یکسان است.

2,4. الوافی

مباحثی که در دائرةالمعارف حدیثی وافی گسترده است، چنین استقراء می‌شود:

اصول و وسایل شناخت و معرفت، مباحث کلامی، اصول فقه و معرفت دینی، اخلاق، آداب و فقه، طب و اندکی توصیف هستی. تفکیک مباحث فقهی براساس ماهیت و روش مشهور بوده و مباحث اصولی، مشابه کافی است. در ترتیب ابواب وافی توجه بر مراحل تکامل و رشد انسان و نیازهای اوست. از کلیات مصالح و وسایل معرفت به عقائد و سپس به وظایف و آداب دینی روی می‌آورد. این ترتیب، تأثیر روشنی بر تبویب کلی ابواب فقه و پراکندگی فراوان آداب شخصی دارد. مرحوم فیض، در حدیث‌نگاری بسیار پرکار بوده است. تألیفات متنوع و شروح بسیار و نظرات خاصی دارد. با خلاصه کردن یا تغییر تبویب یا شرح حدیث، قصد توجه به زوایای مختلف احادیث را پی می‌گیرد. با ترتیب و محوریت «تکامل و نیازهای انسان» در وافی، سعی بر نشان‌دادن کاربرد و جایگاه گوناگون آن در احادیث است.

2,5. بحار الانوار

سیر موضوعی ابواب بحار، به این ترتیب است:

توحید، کلام، تاریخ شریعت، شناخت هستی، اخلاق و آداب، احکام و آداب فقهی. عناوین موضوعات بحار اعم و فراتر از موضوعات دیگر جوامع است، معرفی و مصادر و مشیخه و اسناد، مباحث شناخت، اصول عقائد، مسایل و تاریخ خلق، تاریخ گذشتگان، تاریخ اسلام، توصیف اجزای عالم و ملکوت، آداب فردی و اجتماعی، وظایف شرعی تعبدی و توصلی، منابع آموزشی دین و روش فهم آنها مانند قرآن، علوم حدیث و علوم قرآن، تاریخ اجازات و حدیث‌نگاری و اصول فقه.

مباحث تاریخی در شاخه‌های زیر مرتب است: خلق و عوالم قبل، انبیاء پیشین، تاریخ اسلام، عصر غیبت، عصر ظهور، قبر و قیامت، تاریخ برخی علما. تفکیک «فتن و محن» از تاریخ امیرالمؤمنین 7 شاید به خاطر گستردگی و اهمیت آن است، وگرنه برای تاریخ دیگر ائمه چنین تجزیه‌ای نیست. بیشتر کتاب تاریخ امیرالمؤمنین 7 را فضایل برگرفته‌است و تاریخ زندگانی امام 7، در میان این ابواب، فتن و محن و تاریخ نبینا به صورت پراکنده می‌آید.

ابواب غیرفقهی بر مبنای رشد و تکامل فکر و عقیده، نظم یافته است. در صورتی که ابواب فقهی به ترتیب مشهور آمده است. هرچند، بسیاری از مباحث آن در میان ابواب آداب و عقائد مانند کتب عدل و معاد، السماء و العالم، عشرة و روضة نیز قرار دارد. تلاش خاص دیگری برای تبویب فقه دیده نمی‌شود.

2,6. وسایل الشیعة

وسایل، کتابی است با تبویب بسیار جزئی و پردامنه، علت آن، کثرت احادیث و دقت در سامان‌دهی و تلاش برای تدوین باب برای هر حکم شرعی به صورت جداگانه است.

3. سبک دوره جوامع حدیثی

3,1. انگیزه‌های تبویب جوامع

دو انگیزه اصلی از تاریخ تألیف و از نحوه تبویب جوامع برداشت می‌شود:

1. حفظ میراث حدیثی؛

2. سامان‌دهی و تنظیم بهتر احادیث.

ظاهراً انگیزه کلینی در «کافی»، گردآوری احادیث در ابواب مورد نیاز و ساماندهی آنها بوده است. این انگیزه نسبت به فیض در «وافی» و علامه مجلسی در «بحار» نیز صادق است.

صاحبان جوامع فقهی متقدم (مانند شیخ طوسی) و متأخر (مانند شیخ حرّ عاملی) نیز بیشتر در صدد «تنظیم احادیث فقهی» یا «استدراک جوامع فقهی» هستند. ویژگی دیگر انگیزه تبویب علامه مجلسی و فیض، شرح و تأویل و جمع احادیث است. این انگیزه در «استبصار»، «وسایل» و «مستدرک» نیز یافت می‌شود. تأثیر حوادث تاریخ در روند نابودی و بی‌نظمی احادیث، متأخران را بر آن داشت که غیر از انگیزه‌های جزئی و شخصی، احادیث را در حد امکان، در مجموعه‌ای واحد، حفظ و منظم کنند. این انگیزه و روش، مهم‌ترین تفاوت تبویب متقدمین و متأخرین برآورد می‌شود.

3,2. ابواب فقهی جوامع

پیش از «کافی»، کتب و اصول بسیاری در فقه و غیر فقه تنظیم شده بود¹، اما جامعیت و تنظیم شایسته کتب اربعه، از توجه به آنها کاست. اگر چه نوع تبویب کافی، ابداع خود کلینی به‌شمار می‌آید، اما با وجود این، مرجعیت اصول گذشته و موضوعات مباحث، تأثیر به‌سزایی در تبویب کافی داشته است². شیخ طوسی در «نهایة» و

1. ر.ک: شیخ آقا بزرگ تهرانی، الذریعة إلى تصانیف الشیعة، ذیل ماده‌های اصل و جامع.

2. ر.ک: حسن مصطفوی، الأصول الستة عشر، آقای مصطفوی، 16 اصل باقی مانده از اصول اربعه‌ای را در این مجموعه گردآوری کرده‌اند.

«مبسوط»، ابواب فراوان فقهی را به تفصیل آورده است، اما تبویب «تهذیب» از آن دو، مرتب‌تر است.

در میان جوامع متأخر حدیثی، ترتیب کلی «وافی» و «بحار»، بسیار جدید و متفاوت است. ترتیب و تداخل ابواب فقهی و غیر فقهی زیاد است؛ اما منطق تبویب احکام و آداب فقهی، تغییر چندانی ندارد. فیض در مقدمه «وافی»، مزایا و اشکالات کتب اربعه را نسبت به تألیف خود برمی‌شمرد. «کامل نبودن در فروع» را اشکال «کافی»، می‌داند و بر بقیه، به خاطر نداشتن اصول و دیگر اشکالات تألیفی و تنظیمی، خرده می‌گیرد. در «وسایل الشیعة»، روایات کتب اربعه و روایات بیش از یکصد و هفتاد منبع دیگر نقل شده است. دقت و گستردگی منابع وسایل الشیعة تنها برای احادیث فقهی مصطلح یا احادیث دیگر با رویکرد فقهی به کار آمده است. گستردگی و دقت بیش از این، در «بحار» نیز هست؛ اما نگاه غیر فقهی نیز در تبویب آن نمایان است. علامه مجلسی، احادیث منابع و اصول و کتب اربعه را در «بحار» گردآورده است. وافی، تنها روایات کتب اربعه را در بر دارد. این گستردگی و تنوع، بر تنوع تبویب، تأثیر روشنی داشته است.

در میان جوامع فقهی شیعه، «وسایل» از همه کامل‌تر و منقح‌تر می‌نمود تا اینکه «جامع احادیث الشیعة» با قصد ضمیمه کردن «مستدرک الوسایل» به «وسایل الشیعة» و تنقیح آن، تألیف شد.

در مقدمه «جامع احادیث الشیعة»، در وصف دیدگاه مؤلف درباره «وسایل الشیعة» چنین آمده است: «از نظر ایشان، تلاش در جمع‌آوری احادیث و تبویب و تنظیم وسایل ستودنی است. «وسایل» بهترین تألیف در این فن (جامع احادیث فقه) بود. در عین حال، احتیاج به تکمیل و تنقیح داشت. چرا که، به عنوان نمونه: صاحب وسایل، حکم و افتاء خود را در تنظیم کتاب، تأثیر داده است. در جایی که جمع، سزاوار بوده است، جدا نموده و آنجا که جدایی شایسته بوده، جمع نموده است! همچنین، در موارد بسیار، احادیث را در غیر باب خود آورده است. به ذکر احادیث یکی از شیوخ، اکتفا کرده و احادیث کتب اربعه را به طور کامل نیاورده است. از این روی، وسایل بیشتر، کتاب فقه است تا کتاب احادیث فقهی»¹.

البته تبویب جامع احادیث الشیعة، بیش از هر کتابی به وسایل الشیعه نزدیک است. ترتیب تبویب کلی جامع احادیث الشیعة، مطابق با وسایل است و تنها تغییراتی

1. اسماعیل معزی ملایری، جامع احادیث الشیعة، ج 1، ص 9.

در تفصیل و عناوین و ترتیب ابواب دارد. توجه به چهار نکته از مقدمات کتاب جامع احادیث الشیعة، برای شناخت سبک تبویب آن راه‌گشاست:

الف. مأخذ آیات و احادیث، «وسایل» و «مستدرک» - به جز آنچه در «مصباح الشریعة» نقل شده، بوده است.

ب. برای یک موضوع یا مسئله (کتاب یا باب)، ابواب متعدد نیامده‌است و عنوان موضوع یا مسئله‌ای که روایت در آن باشد، حفظ و ضبط شده‌است.

ج. تقدیم ابواب بر یکدیگر به خاطر تقدیم حکم یا ترتیب عملی آن است. مانند تقدّم شستن صورت بر شستن دست و تقدّم غسل میت بر کفن.

د. احادیث سنن و آداب و اخلاق، مانند آنچه در ادعیه و اذکار و قرآن و ملابس و مسکن و حمام و جهاد نفس (ورذایل و فضایل اخلاقی و قرآن و ذکر) و سفره و عشره می‌آید، در یک جلد^۱ گرد آمده‌است.

3.3. ابواب غیر فقهی جوامع

ابواب غیر فقهی جوامع را منحصر در «کافی» و «وافی» و «بحار» می‌دانیم. آداب یا مقدمه اعمال شرعی مانند آداب قرآن و کرامات اخلاقی دیگر جوامع، بیشتر با هدف نگاه فقهی و افتائی بررسی و تبویب شده‌اند.

مباحث غیر فقهی جوامع، در بردارنده سرفصل‌های زیر است: عقل و علم و جهل (در آغاز)، ایمان و کفر، مباحثی در اصول فقه و فهم منابع دین، توحید، مسایل کلامی، تاریخ انبیاء و اسلام، ترسیم هستی و احتجاجات کلامی.

مباحث آداب و اخلاق، بیشترین پراکندگی را دارند. بیشتر ذیل این عناوین یافت می‌شوند: زی و تجمل و تزین، عشره و معاشرت، کفر و ایمان، ابواب فقهی مرتبط با موضوع.

تفاوت «کافی» با «وافی» و «بحار» در ابواب غیر فقهی، به گستردگی و تنوع احادیث و ابواب است. این ابواب در «وافی» همچنان با محوریت نیازها و رشد و تعالی انسان پیش می‌رود و در «بحار»، ابواب «کافی» را تکمیل می‌کند و احادیث تاریخ را در 42 جلد کنار هم (مجلدات 11 تا 53)، به ترتیب تاریخی می‌گنجاند. قرابت زمانی مؤلفان، بررسی محتوا و سبک شناسی تبویب نشان می‌دهد که نگارش و به خصوص

1. البته در دو جلد 19 و 20 است. ذیل دو عنوان: کتاب القرآن و الدعاء و الذکر و کتاب عشره.

تبویب «بحار»، متأثر از «وافی» است.

4. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

الف. مهم‌ترین اشتراکات تبویب جوامع چنین به نظر می‌آید:

1. پرداختن به احکام و آداب فقه با عناوین و ترتیب مشابه؛
2. تفصیل بسیار و عنوان‌گذاری دقیق ابواب متناسب با موضوع؛
3. گنجاندن احادیث پراکنده برخی جوامع، در نوادر، روضه، زیادات و میان ابواب فقهی به مناسبت هر موضوع؛

ب. مبانی تقسیم و ترتیب ابواب جوامع، این‌گونه استقرأ می‌شود: ماهیت شرعی، چیستی خارجی، سلوک، ارتباط و اختلاف عملی، مراحل رشد فکر، مراحل تکامل و رشد انسان، گستراندن احادیث پراکنده و زیادات به مناسبت‌های موضوعی. جایگاه و عنوان بسیاری از ابواب جزئی در هر جامع، مختلف است. با وجود تغییرات اساسی در تبویب، مانند تغییرات تبویب «وافی» و «وسایل»، باز هم نظم و دقت مجموع ابواب جزئی فقهی و غیر فقهی تکامل داشته است.

نقص‌های تبویب جوامع، نیازمند بازنگری و بازسازی اساسی برای جامع‌نویسان معاصر است. ماهیت موضوعات، مهم‌ترین ملاک در تبویب است. کاربرد موضوعات، مراحل رشد و نیازهای انسانی، و دیگر مبانی تقسیم، در رتبه بعد، از دیگر ملاک‌ها هستند. باورهای عقیدتی و علمی گذشته و حوادث و تطور زمان، مواردی هستند که در نگاه به احادیث و تعدیل و تبویب آن‌ها، تأثیر بسیار داشته است. هم‌چنان‌که مباحث علوم انسانی، فقه مقارن، اصول فقه، تاریخ اسلام و مباحث کلامی قدیم و جدید نیز می‌توانند از مبانی تقسیم باشند.

تداخل ابواب در هر جامع و تفاوت آن در جوامع مختلف حدیثی بررسی و مقایسه شد. بر این اساس، حدیث‌پژوهان می‌توانند برای یافتن حدیثی با موضوع مورد نظر یا دریافتن موضوعات ضمنی و ملازم با حدیث یافت‌شده، از سبک‌شناسی تبویب جوامع حدیثی بهره‌گیرند.

منابع:

1. ابن منظور، محمدبن مكرم، لسان العرب، دارصادر، بيروت، 1414ق.
2. اسلامي، رضا، مدخل علم فقه، مركز مديريت حوزه علميه قم، تابستان 1384.
3. تهراني، شيخ آقاي بزرگ، الذريعة إلى تصانيف الشيعة، اسماعيليان، قم، 1408ق.
4. شميّسا، سيروس؛ كليات سبک‌شناسي، فردوس، تهران، 1372.
5. شيخ حرّ عاملي، محمد بن حسن، وسايل الشيعة، مؤسسه آل البيت، قم، 1409ق.
6. شيخ صدوق، ابو جعفر محمد بن علي بن الحسين ابن بابويه قمي، من لا يحضره الفقيه، جامعه مدرسين حوزه علميه قم، قم، 1413ق.
7. شيخ طوسي، ابو جعفر محمد بن الحسن، الاستبصار فيما اختلف من الأخبار، دارالكتب الإسلامية، تهران، 1390ق.
8. شيخ طوسي، التهذيب، دارالكتب الإسلامية، تهران، 1365.
9. شيخ مفيد، أبو عبد الله محمد بن محمد بن نعمان، المقنعه، كنگره شيخ مفيد، قم، 1413ق.
10. فيض كاشاني، محمد بن مرتضى مولى محسن، الوافي، مكتبة أمير المؤمنين، اصفهان، 1365.
11. كليني، ابو جعفر محمد بن يعقوب، الكافي، دارالكتب الإسلامية، تهران، 1365.
12. مجلسي، علامه مولى محمدباقر، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار أئمة الأطهار، مؤسسة الوفاء، بيروت، 1404ق.
13. مدني بجستاني، محمود، فرهنگ كتب حديثي شيعه، امير كبير، تهران، تابستان 1385.
14. معارف، مجيد، مباحثي در تاريخ حديث، نيا، تهران، تابستان 1388.
15. معزى ملايرى، اسماعيل، جامع احاديث الشيعة، نشر صحف، قم، 1371ش/1413ق.
16. نوري طبرسي، ميرزا حسين، مستدرک الوسائل، مؤسسه آل البيت، قم، 1408ق.